

JOSEPH ROTH

Vlucht zonder einde

EEN VERSLAG

Vertaald door Elly Schippers

Met een inleiding van Arnon Grunberg

L.J. Veen Klassiek
Amsterdam/Antwerpen

INLEIDING

OP INTIEME VOET MET DE ONDERGANG

Op 24 januari 1928 schrijft Joseph Roth vanuit het hotel Englischer Hof in Frankfurt am Main over zijn roman *Vlucht zonder einde* (*Die Flucht ohne Ende*), die in 1927 bij de beroemde uitgever Kurt Wolff verschenen was, aan zijn vriend Stefan Zweig. Roth vertelt Zweig dat hij gelijk had, dat dit boek een bewuste breuk was ('ein beabsichtigter Bruch') en dat *Vlucht zonder einde* in eerste instantie in de eerste persoon was geschreven. ('Dieses Buch ist aus der ersten Person in die dritte übertragen worden.') Wat een aantal compositorische eigenaardigheden van deze roman zou kunnen verklaren.

De eerste zin van *Vlucht zonder einde* wekt de indruk dat de lezer een 'klassieke' vertelling in de derde persoon binnenstapt: 'Franz Tunda, eerste luitenant in het Oostenrijkse leger, raakte in augustus van het jaar 1916 in Russische krijgsgevangenschap.' Maar in hoofdstuk IX krijgen we opeens te maken met een dagboekfragment van Tunda. En hoofdstuk XI bestaat geheel uit een brief die Tunda aan zijn vriend Joseph Roth schreef. Roth zelf is niet eerder in de tekst geïntroduceerd, of het zou in Roths eigen korte voorwoord bij de roman moeten zijn, waarin hij aankondigt de geschiedenis van zijn 'vriend, makker en geestverwant Franz Tunda' te gaan vertellen.

Roth legt in zijn brief aan Zweig niet uit waarom hij heeft besloten deze roman in de derde en niet in de eerste persoon te schrijven, maar wellicht geeft die brief aan Zweig toch een indicatie. Roth schrijft in de brief namelijk dat de naoorlogse mens (*Nachkriegsmensch*) niet meer de 'klassieke' mogelijkheid tot tragiek heeft. Hij is zich niet meer van zijn eigen tragedie bewust; alleen wij, de niet-ingewijden, de lezers als het

ware, kunnen die nog zien. ('Das heißt: *wir* können eine Gattungstragik in dem Schicksal sehen, das ein Nachkriegsmensch à la Tunda erleidet.' [Cursivering Roth]) Pas in de derde persoon ziet de lezer de tragiek waarvoor de hoofdpersoon zelf grotendeels blind is.

De soldaat die terugkeert uit de oorlog is een terugkerend thema bij Roth. Ook in bijvoorbeeld *Rebellie (Die Rebellion)*, een roman die Roth in 1924 publiceerde, gaat het over een militair die terugkeert uit de Eerste Wereldoorlog en moet constateren dat de wereld grondig is veranderd. In *Rebellie* is dat Andreas Pum, die een been heeft verloren in de oorlog. Het is niet zozeer de oorlog als wel het verloren been dat Pum naar zijn ondergang zal leiden. Tunda heeft geen been verloren, en zeker in vergelijking met Pum lijkt hij wonderwel uit die oorlog te zijn gekomen.

Het gaat Roth bij het beschrijven van terugkerende militairen, anders dan in veel hedendaagse oorlogsliteratuur, niet om het trauma van het hebben gezien of hebben beleefd van oorlogsverschikkingen, het posttraumatische stresssyndroom bestaat in Roths wereld nog niet. Het probleem is eerder dat de militair terugkeert in een wereld die hij niet meer herkent en waarin hij ook niet meer echt welkom is.

Misschien is dat de reden waarom de naoorlogse mens, die vanuit het perspectief van de hedendaagse lezer vooral een vooroorlogs mens is, zijn eigen tragiek niet ziet. Hij ervaart zichzelf aanvankelijk niet als tragisch, er heerst eerder blijdschap en trots. Pum is op de eerste bladzijden van *Rebellie* nog tevreden met zijn lot. Ja, hij heeft een been verloren, maar hij heeft een onderscheiding gekregen en die ruil vindt hij eigenlijk uitstekend, zo ver gaat zijn vaderlandsliefde. ('Nur Andreas Pum war mit dem Lauf der Dinge zufrieden. Er hatte ein Bein verloren und eine Auszeichnung bekommen. Viele besaßen keine Auszeichnung...')

Tunda ontsnapt uit krijgsgevangenschap met hulp van een zwijgzame, Siberische Pool, bij wie hij intrekt en bij wie hij gelukkig is. Eén keer per jaar gaat de Pool naar de stad om daar 'hoorns, huiden en geweien tegen munitie, thee, tabak en schnaps' te ruilen. De Pool neemt wat kranten mee uit de stad, zodat Tunda één keer per jaar op de hoogte wordt gebracht van het nieuws. En één keer per jaar gaat de Pool in de stad ook naar het bordeel, waar hij altijd dezelfde roodharige vrouw bezoekt.

Over die prostituee schrijft Roth deze prachtige zinnen: 'Het meisje werd oud, ze verfde haar zilveren haar, verloor de ene tand na de andere en zelfs haar valse gebit. Elk jaar hoefde Baranowicz minder lang te wachten, ten slotte was hij de enige die bij Jekaterina kwam. Ze begon van hem te houden, het hele jaar brandde ze van verlangen, het late verlangen van een late bruid.'

Juist uit deze kleine uitweidingen blijkt Roths meesterschap. Met minimale middelen roept hij een heel leven op. Het sentiment schuwt hij daarbij niet, het sentiment schuwt hij nooit, en dat hij dat kan doen zonder sentimenteel te worden is misschien wel te danken aan zijn ironisch-realistische mensbeeld, dat de mogelijkheid tot verbetering openlaat, maar wel in een volgende wereld.

In een brief aan Zweig van 10 juli 1937 geeft Roth een samenvatting van dit mensbeeld naar aanleiding van Zweigs klachten over het ouder worden. Dat Roth Zweig maant het ouder worden als een geschenk te zien en niet als een straf is lichtelijk ironisch, want Roth zelf is een meester in het zelfbeklag, dat in zijn brieven zulke groteske en tegelijkertijd wanhopige vormen aanneemt dat Roth emotionele chantage charmant en plezierig weet te maken.

'U neemt het God kwalijk dat Hij u ouder laat worden, in plaats van Hem daarvoor te danken,' schrijft Roth. 'U begrijpt

niet dat de mensen “slechter” geworden zijn, omdat u tot nu toe niet heeft willen inzien dat ze slecht en goed zijn, nu eenmaal mensen, althans zolang de dag des oordeels niet is aangebroken.’ (‘Sie verstehen nicht, daß die Menschen “schlechter” geworden sind, weil Sie bisher niemals hatten sehen wollen, daß sie schlecht sind und gut und eben Menschen, solange das Jüngste Gericht nicht hereingebrochen ist.’)

Mensen zijn onveranderlijk, verbetering komt na de dag des oordeels. Deze berusting ontslaat Roth van veel morele verplichtingen aangaande zijn romanfiguren, waardoor het sentiment nooit sentimenteel hoeft te worden. Het is immers de morele overtuiging die dikwijls door het sentiment heen schemert, of de morele les waarvoor het sentiment wordt ingezet die het sentimentele zo ondraaglijk maakt.

Roths vertrouwen in de dag des oordeels heeft ongetwijfeld dubbelzinnige kanten, maar uit zijn brieven blijkt dat hij tamelijk oprecht flirtte met het katholicisme, ook al was hij van Joodse komaf, iets waar hij nooit een geheim van heeft gemaakt. In zijn brieven omschrijft hij zichzelf bij voorkeur als een arme ‘Ostjude’, geboren in een uithoek van het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk in 1894. (Het woord Ostjude dient voornamelijk om onderscheid te maken tussen de Joden uit het oosten en de meer geassimileerde en veelal ook rijkere Joden in Duitsland en Wenen, die geen Jiddisch meer spraken maar ‘Hochdeutsch.’)

Vermoedelijk heeft Roth zich laten dopen, maar het doopbewijs is nooit gevonden, om die reden is hij op ‘mild katholieke’ wijze begraven. Dat was overigens ook de reden die Zweig aanvoerde om niet bij Roths begrafenis te zijn. Hij wenste de geestelijken niet om deze ‘allerjoodste mens’ (jüdischesten Menschen) te zien treuren. De schrijver Ernst Weiß noemde Roth een ‘Joodse katholieke’, wat de verscheurdheid van Roth aardig samenvat.

Roths flirt met het katholicisme kan niet los worden gezien van zijn grote liefde voor het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk. Hij verafschuwde de Hongaren, maar hij was een oprechte Oostenrijkse patriot en toen na de Eerste Wereldoorlog – Roth diende als vrijwilliger in het Oostenrijkse leger – dat keizerrijk ophield te bestaan, werd Roth dan ook een man zonder vaderland. Het vacuüm waarin romanfiguren als Tunda en Pum terechtkomen, is vermoedelijk vergelijkbaar met het vacuüm waarin Roth zelf terecht kwam na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Zijn conservatisme, zijn verlangen naar restauratie van de toestand van voor 1914, heeft vooral daarmee te maken, maar desondanks lijkt hij oprecht trouw te blijven aan zijn opvatting dat verbetering van de mens pas kan optreden na de dag des oordeels.

Uit zijn brieven aan Zweig blijkt dat Roth in de jaren dertig de nazi's net zo verachtte als de communisten en ook voor de zionisten heeft hij geen goed woord over, maar merkwaardig genoeg kan de katholieke kerk op zijn coulantie blijven rekenen. Zo schrijft hij op 14 augustus 1935 aan Zweig dat de hele wereld toch moet zien dat alleen het katholicisme het Derde Rijk heroïsch bestrijdt. ('Es ist seit 2 Monaten etwa für alle Welt evident, daß der Katholizismus allein das III. Reich heroïsch bekämpft.')

Idealistische romantiek was Roth niet geheel vreemd, maar uiteindelijk wegen de scepsis en de drank zwaarder.

Omdat de Pool vanwege een ongeluk met zijn linkerhand een jaar niet naar de stad kan, hoort Tunda pas in het voorjaar van 1919 dat de oorlog voorbij is. Dat jaar uitstel, zou je kunnen zeggen, heeft het hem mogelijk gemaakt een jaar langer in het paradijs te verblijven. Zolang de oorlog voortduurde, of leek voort te duren, was alles goed. Hij moet afscheid nemen van de Pool en maakt zich op voor een lange reis naar Wenen, waar hij een verloofde heeft, de dochter van een potloodfabrikant.

Ook uit deze passages blijkt wat Roth aan Zweig probeerde duidelijk te maken toen hij schreef dat wij de tragiek in de naoorlogse mens kunnen zien, maar hijzelf niet. Tunda is echter niet naïef, van een weerzien met zijn verloofde verwacht hij weinig, maar hij begint desondanks aan zijn reis met een opmerkelijke blijmoedigheid. Wij weten dat het onheil nu pas nadert; niet de oorlog is het noodlot, maar het einde ervan.

Roths voorwoord bij *Vlucht zonder einde*, waaruit ik al geciteerd heb, is opmerkelijk en heeft bij het verschijnen van de roman voor verwarring gezorgd. Joseph Roth schrijft dat hij niets verzonnen heeft, niets geconstrueerd. Waaraan hij deze zin toevoegt die in een manifest niet zou misstaan: ‘Het is niet meer de bedoeling om te “fantaseren”, het belangrijkste is de observatie.’

Die zin zou een van de basisprincipes worden van de Nieuwe Zakelijkheid (Neue Sachlichkeit), maar of Roth dat ook oprecht nastreefde, is de vraag. De Duitse schrijver Rudolf Leonhard schrijft in een in memoriam na Roths dood dat het voorwoord bij *Vlucht zonder einde* na twee of drie flessen wijn is geschreven, eerder het gevolg van de roes dan van zorgvuldige overdenkingen.

Roth zelf voelde zich genoodzaakt zich te distantiëren van de Nieuwe Zakelijkheid en in zekere zin van zijn eigen voorwoord, althans van de discussie die dat voorwoord had losgemaakt. In een artikel in 1929 in de *Frankfurter Zeitung* schrijft hij dat het dichten, het poëtische, de verdichting, níét tegenover het authentieke moet worden geplaatst. De ware dichter, aldus Roth, werkt altijd documentair (‘dokumentarisch’). Daar had Roth zich mooi uit gered: als de ware dichter aan het fantaseren slaat, zijn die fantasieën slechts observaties.

Dat Roth zich niet zo thuis voelde bij de Nieuwe Zakelijkheid, al wordt hij daar zelf door sommigen nog steeds toe gerekend, mag geen verbazing wekken. Daarvoor was hij te veel een

eenling en uit zijn brieven blijkt ook een afkeer van vrijwel alle ideologie en van grote woorden. De beroemde columnist Kurt Tucholsky, die eveneens tot de Nieuwe Zakelijkheid wordt gerekend, wordt in een brief door Roth betrekkelijk liefkozend 'mijn oude vijand' genoemd. En Alfred Döblin, een andere vertegenwoordiger van de Nieuwe Zakelijkheid, wordt als volgt door Roth omschreven: 'Hij was overigens altijd een ruziemaaker en behoort tot de door mij bitter gehate "activistische schrijvers van wie het in Duitsland de afgelopen jaren wemelde": ('Er war übrigens immer ein Krakeeler und gehört zu den von mir abgründig gehaßten "aktivistischen Schriftstellern", von denen es in Deutschland in den letzten Jahren gewimmelt hat.)

De ideologie kon alleen maar het zicht op het tragische ontnemen en de grote woorden, de ironiële pathos, reserveerde Roth bij voorkeur voor brieven over geldnood aan Zweig, die hem financieel ondersteunde. Roth had doorzien dat ironie en bedelen slecht samengaan, de ironische bedelaar is waarschijnlijk een slechte bedelaar. Waarmee ik niet wil suggereren dat Roths lijden onecht was, hooguit dat hij literair beschouwd het lijden van zijn personages beter voor het voetlicht wist te brengen dan zijn eigen lijden in de brieven.

Tunda reist richting Wenen, al lijkt hij te beseffen dat zijn verloofde hem niet meer wil. 'Maar vermisten bezitten een onweerstaanbare aantrekkingskracht,' schrijft Roth. Irene, zijn verloofde, wacht omdat de 'aanwezige mannen het afleggen tegen vermisten' en Tunda begrijpt dat hij alleen als vermiste man kans maakt op de liefde van zijn verloofde: 'Dat ze op hem wachtte tot hij terugkwam, daar twijfelde hij niet aan. Maar dat ze niet langer van hem zou houden als hij eenmaal terug was en voor haar stond, leek hem net zo zeker. Want toen ze zich verloofd hadden, was hij officier. De grote droefheid van de wereld maakte hem destijds mooier, de nabijheid van de dood maakte hem groter.'

Na de oorlog hebben de mensen, niet in de laatste plaats de vrouwen, genoeg van de nabijheid van de dood. Onbewust blijft Tunda daarom zijn eigen status van vermiste verlengen. Zonder zijn verloofde te vergeten wordt hij bij toeval revolutionair en verliefd op een revolutionaire strijdster, de 23-jarige Natasja Aleksandrovna, ‘dochter van een klokkenmaker en een boerin’.

Het is deze Natasja die Tunda uiteindelijk ertoe brengt zijn verloofde te vergeten, al is het maar tijdelijk en al houdt Natasja op haar beurt meer van de revolutie dan van haar minnaar. Voor haar, schrijft Roth, was liefde ‘een revolutionaire plicht’.

Tunda doodt voor de revolutie, maar eigenlijk voor Natasja, hij verspreidt de revolutie zonder erin te geloven. Hij maakt zelfs de overwinning van de revolutie mee, maar ook die overwinning brengt geen geluk.

Tunda verliest Natasja definitief aan de revolutie: ‘Het is veel belangrijker om een ziekenhuis te leiden dan in brandende nachten de liefde te bedrijven,’ zegt Natasja. ‘We hebben elkaar nooit begrepen, kameraad Tunda.’

Gelukkig komt er een nieuwe liefde in het leven van de voormalige officier in het Oostenrijkse leger en de inmiddels voormalige revolutionair en medewerker van het Rode Leger. Tunda belandt in Bakoe, waar zijn kennismaking met een mondain groepje Fransen zijn oude verlangen in hem wakker kust: Irene.

De omzwervingen van Tunda nemen – net als die in Roths eigen leven – geen einde. Hij vindt tijdelijk onderdak bij zijn broer, die dirigent is in een middelgrote Duitse stad aan de Rijn. Te midden van de gegoede burgerij, de ‘Kulturmenschen’, die voos en hypocriet zijn – niet zozeer gereed voor een hernieuwde kennismaking met Beethoven als wel voor een hernieuwde kennismaking met de ondergang – past hij zich aan de bourgeoisie aan, met net zo weinig geestdrift maar daarom niet

minder geloofwaardig dan indertijd aan de revolutie.

Hij begrijpt dat hij wel doet alsof hij Irene zoekt, 'maar in werkelijkheid zoek ik haar niet. Ik verlang ook niet naar haar.'

De voormalige officier kan niet meer mooier worden gemaakt door 'de grote droefheid van de wereld', zoals toen hij aan het begin van de Eerste Wereldoorlog afscheid nam van zijn verloofde.

Het besef dat hij thuisloos is en zal blijven, wil maar niet tot Tunda doordringen, zozeer is hij een speelbal van de gebeurtenissen die hij allang geleden heeft opgegeven te beïnvloeden. Wat Tunda wel leert, is dat de ongelukkige met geld nog een bed voor de nacht kan huren, maar dat de ongelukkige zonder geld nauwelijks meer mens is.

Op 2 augustus 1937 schreef Roth vanuit Oostende aan Zweig: 'Het creperen duurt langer dan het leven.' ('Das Krepieren dauert länger als das Leben.')

Op 22 mei 1939 pleegt de Duits-Joodse schrijver Ernst Toller in New York zelfmoord, Toller was een goede vriend van Roth.

Op 27 mei 1939 sterft Roth zelf.

Op 22 februari 1942 pleegt Stefan Zweig samen met zijn tweede vrouw en voormalige secretaresse Lotte Altmann zelfmoord in Brazilië.

Ik vermoed dat de exil-schrijvers die zelfmoord pleegden in exil, wisten dat het Derde Rijk niet eeuwig zou duren, maar anders dan Franz Tunda, die blind blijft voor zijn overbodigheid, lijkt me het vermoeden gerechtvaardigd dat sommige van die exil-schrijvers begrepen dat zij na de oorlog overbodig zouden blijven. Zij hadden de lezer niet meer nodig om getuige te zijn van hun tragedie.

Al op 1 mei 1936, twee jaar voor de Anschluss, schreef Zweig aan Roth dat de val van Oostenrijk 'innerlijk ook onze ondergang zou betekenen'. ('der Fall Österreichs wäre auch innerlich unser Untergang'.)

Voor Roths personages is de ondergang een gegeven, maar de weg erheen moet nog worden beschreven. Dat kan Roth bij uitstek, hij verkeerde op intieme voet met de ondergang, hij was een van de grootste connaisseurs van de ondergang die de twintigste eeuw heeft voortgebracht.

Amsterdam, april 2014

ARNON GRUNBERG

VOORWOORD

In hetgeen volgt vertel ik de geschiedenis van mijn vriend, makker en geestverwant Franz Tunda.

Ik volg voor een deel zijn aantekeningen, voor een deel zijn verhalen.

Ik heb niets verzonnen, niets geconstrueerd. Het is niet meer de bedoeling om te 'fantaseren', het belangrijkste is de observatie.

Parijs, maart 1927

JOSEPH ROTH

I

Franz Tunda, eerste luitenant in het Oostenrijkse leger, raakte in augustus van het jaar 1916 in Russische krijgsgevangenschap. Hij kwam in een kamp enkele werst ten noordoosten van Irkoetsk. Met behulp van een Siberische Pool slaagde hij erin te vluchten. Tot het voorjaar van 1919 bleef de officier op de afgelegen, eenzame en trieste hoeve van de Pool aan de rand van de taiga.

Bij de Pool kwamen woudlopers, berenjagers en pelshandelaars langs. Tunda hoefde geen vervolging te vrezen. Niemand kende hem. Hij was de zoon van een Oostenrijkse majoor en een Poolse Jodin, geboren in een stadje in Galicië, de garnizoensplaats van zijn vader. Hij sprak Pools en had in een Galicisch regiment gediend. Het kostte hem geen moeite om zich uit te geven voor een jongere broer van de Pool. De Pool heette Baranowicz. Tunda noemde zich ook zo.

Hij kreeg valse papieren op naam van Baranowicz, was nu in Lodz geboren, in het jaar 1917 wegens een ongeneeslijke en besmettelijke oogaandoening uit het Russische leger ontslagen, van beroep pelshandelaar en woonachtig in Verchne-oedinsk.

De Pool telde zijn woorden als parels, een zwarte baard noopte hem tot zwijgzaamheid. Dertig jaar geleden was hij als strafgevangene naar Siberië gekomen. Later bleef hij er vrijwillig. Hij werd medewerker van een wetenschappelijke expeditie ter verkenning van de taiga, trok vijf jaar door de bossen, trouwde daarna met een Chinese, ging over tot het boeddhisme, woonde als arts en kruidenkenner in een Chinees dorp, kreeg twee kinderen, verloor beide kinderen en zijn vrouw aan

de pest, ging weer terug naar de bossen, leefde van de jacht en de pelshandel, leerde zelfs in het dichtste gras de sporen van tijgers herkennen en aan de angstige vlucht van de vogels de voortekenen van de storm, hij wist hagel- van sneeuw- en sneeuw- van regenwolken te onderscheiden, kende de gewoonten van woudlopers, rovers en onschuldige voetreizigers, hield van zijn twee honden als van broers en vereerde slangen en tijgers. Hij trok vrijwillig ten strijde, maar maakte al in de kazerne zo'n ongunstige indruk op zijn makkers en officieren dat ze hem als een geesteszieke weer naar de bossen lieten gaan. Elk jaar ging hij in maart naar de stad. Hij ruilde hoorns, huiden en geweien tegen munitie, thee, tabak en schnaps. Hij nam een paar kranten mee om op de hoogte te blijven, maar hij geloofde het nieuws noch de artikelen, zelfs aan de advertenties twijfelde hij. Al jaren ging hij in een bepaald bordeel naar een roodharige vrouw, Jekaterina Pavlovna heette ze. Als er een andere man bij het meisje was, wachtte Baranowicz als een geduldige minnaar. Het meisje werd oud, ze verfdde haar zilveren haar, verloor de ene tand na de andere en zelfs haar valse gebit. Elk jaar hoefde Baranowicz minder lang te wachten, ten slotte was hij de enige die bij Jekaterina kwam. Ze begon van hem te houden, het hele jaar brandde ze van verlangen, het late verlangen van een late bruid. Elk jaar werd haar tederheid sterker, haar hartstocht vuriger, ze was een oude vrouw, met verlept vlees genoot ze van de eerste liefde van haar leven. Baranowicz bracht elk jaar dezelfde Chinese kettingen voor haar mee en fluitjes, die hij zelf sneed en waarmee hij vogelgeluiden imiteerde.

In februari 1918 verloor Baranowicz de duim van zijn linkerhand, doordat hij onvoorzichtig was bij het hout zagen. Het duurde zes weken voor hij genezen was, in april zouden de jagers uit Vladivostok komen, hij kon dat jaar niet naar de stad. Jekaterina wachtte tevergeefs. Baranowicz gaf een van de jagers

een brief voor haar mee en troostte haar. In plaats van de Chinese kralen stuurde hij haar een sabelvel, een slangen huid en een berenvacht als beddenkleedje. Zo kwam het dat Tunda in dat allerbelangrijkste jaar geen kranten las. Pas in het voorjaar van 1919 hoorde hij van de naar huis terugkerende Baranowicz dat de oorlog afgelopen was.

Dat was op een vrijdag, Tunda waste in de keuken het eet-servies af, Baranowicz kwam binnen, het geblaf van de honden was te horen. In zijn zwarte baard tinkelde ijs, op de vensterbank zat een raaf.

‘Het is vrede, het is revolutie!’ zei Baranowicz.

Op dat moment werd het stil in de keuken. De klok in de kamer ernaast sloeg drie harde slagen. Franz Tunda zette de borden behoedzaam en zachtjes op de bank. Hij wilde de stilte niet verstoren, waarschijnlijk was hij ook bang dat de borden zouden breken. Zijn handen trilden.

‘De hele weg,’ zei Baranowicz, ‘heb ik me afgevraagd of ik het je zou vertellen. Tenslotte vind ik het jammer dat je naar huis zult gaan. We zullen elkaar waarschijnlijk niet terugzien en schrijven zul je me ook niet.’

‘Ik zal je niet vergeten,’ zei Tunda.

‘Beloof niets!’ zei Baranowicz.

Dat was het afscheid.

II

Tunda wilde naar Oekraïne, van Zjmerinka, waar hij gevangengenomen was, naar het Oostenrijkse grensstation Podwołoczyska en vandaar naar Wenen. Hij had geen bepaald plan, de weg die voor hem lag was onveilig en vol bochten. Hij wist dat hij er lang over zou doen. Hij nam zich maar één ding voor: niet in de buurt van de Witte noch van de Rode troepen komen en zich niet met de revolutie bemoeien. De Oostenrijks-Hongaarse monarchie was uiteengevallen. Hij had geen vaderland meer. Zijn vader was als kolonel gestorven, zijn moeder was al lang dood. Zijn broer was dirigent in een middelgrote Duitse stad.

In Wenen wachtte zijn verloofde op hem, de dochter van potloodfabrikant Hartmann. Van haar wist de eerste luitenant niet meer dan dat ze mooi, schrandere, rijk en blond was. Die vier eigenschappen hadden haar geschikt gemaakt om zijn verloofde te worden.

Toen hij aan het front was, stuurde ze hem brieven en leverpastei, soms ook een gedroogde bloem uit Heiligenkreuz. Hij schreef haar elke week op donkerblauw veldpostpapier met een bevochtigd inktpotlood korte brieven, beknopte situatieschetsen, mededelingen.

Sinds zijn vlucht uit het kamp had hij niets meer van haar gehoord. Dat ze hem trouw was en op hem wachtte, daar twijfelde hij niet aan.

Dat ze op hem wachtte tot hij terugkwam, daar twijfelde hij niet aan. Maar dat ze niet langer van hem zou houden als hij eenmaal terug was en voor haar stond, leek hem net zo zeker. Want toen ze zich verloofd hadden, was hij officier. De grote

droefheid van de wereld maakte hem destijds mooier, de nabijheid van de dood maakte hem groter, de heiligheid van een begravene omgaf de levende, het kruis op zijn borst deed denken aan het kruis op een grafheuvel. Liep het goed af, dan wachtten na de triomfantelijke mars van de zegevierende troepen over de Ringstraße de gouden majoorskraag, de stafschoon en ten slotte de rang van generaal, allemaal omlijst met het zachte trommelgeroffel van de *Radetzky* mars.

Maar nu was Franz Tunda een jongeman zonder naam, zonder betekenis, zonder rang, zonder titel, zonder geld en zonder beroep, ontheemd en rechteloos.

Hij had zijn oude papieren en een foto van zijn verloofde in zijn jas genaaid. Het leek hem gunstiger om door Rusland te trekken onder de vreemde naam, die hem net zo vertrouwd was als de zijne. Pas aan de andere kant van de grens wilde hij zijn oude papieren weer gebruiken.

Het kartonnetje waarop zijn mooie verloofde was afgebeeld, voelde Tunda hard en geruststellend op zijn borst. De foto was gemaakt door de hoffotograaf die de modebladen foto's bezorgde van dames uit de betere kringen. In de serie 'Verloofdes van onze helden' was ook juffrouw Hartmann opgenomen geweest als de verloofde van de dappere eerste luitenant Franz Tunda. Een week voor hij gevangen werd genomen, had het blad hem nog bereikt.

Telkens als de lust hem bekreep om zijn verloofde te bekijken, kon Tunda het knipsel met de foto gemakkelijk uit zijn jaszak halen. Hij treurde al om haar voordat hij haar had gezien. Hij hield dubbel van haar: als doel en als verlorene. Hij hield van de heldhaftigheid van zijn lange en gevaarlijke tocht. Hij hield van de offers die nodig waren om bij zijn verloofde te komen, en van de vruchteloosheid van die offers. Vergeleken met het waagstuk dat hij nu ondernam leek alle heldenmoed van zijn oorlogsjaren hem kinderachtig. Met zijn troosteloosheid

groeide de hoop dat hij alleen al door die gevaarlijke terugtocht weer een begeerlijk man werd. Hij was de hele weg gelukkig. Als iemand hem had gevraagd of het de hoop was die hem gelukkig maakte of de weemoed, dan had hij het niet kunnen zeggen. In de ziel van menig mens veroorzaakt het verdriet meer gejubel dan de vreugde. Van alle tranen die iemand inslikt, zijn de tranen die hij om zichzelf gehuild zou hebben het kostbaarst.

Tunda slaagde erin de Witte en de Rode troepen uit de weg te gaan. In een paar maanden trok hij dwars door Siberië en een groot deel van Europees Rusland, per trein, met paarden en te voet. Hij bereikte Oekraïne. Hij bekommerde zich niet om de overwinning of de nederlaag van de revolutie. Met de klank van dat woord verbond hij vage voorstellingen van barricaden, gepeupel en de geschiedenisleraar op de cadettenschool, majoor Horwath. Bij 'barricaden' stelde hij zich opgestapelde, zwarte schoolbanken met omhoogstekende poten voor. 'Gepeupel' was zoiets als het volk dat zich op Witte Donderdag bij de parade achter het kordon van de landweer verdrong. Van die mensen zag je alleen bezwete gezichten en gedeukte hoeden. In hun handen hielden ze waarschijnlijk stenen. Dat volk veroorzaakte anarchie en hield van nietsdoen.

Soms herinnerde Tunda zich ook de guillotine, een woord dat majoor Horwath altijd zonder de laatste letter, dus als 'guillotín' uitsprak, zoals hij ook 'Parí' zei als het om Parijs ging. De guillotine, waarvan de majoor de constructie precies kende en bewonderde, stond nu waarschijnlijk op de Stephansplatz, het verkeer van rijtuigen en auto's was stilgelegd (zoals op oudejaarsavond) en de hoofden van de beste families van het rijk rolden tot aan de Peterskirche en in de Jasomirgottstraße. Zo ging het er ook in Sint-Petersburg en Berlijn aan toe. Een revolutie zonder guillotine was net zomin mogelijk als zonder rode vlag. De *Internationale* werd gezongen, een lied dat cadet Mohr

op de zondagmiddagen had voorgedragen, de middagen van de zogenaamde 'smeerlapperijen'. Mohr liet dan pornografische ansichtkaarten zien en zong socialistische liederen. Het plein was leeg, ze keken door het raam naar beneden, leeg en stil was het, je kon het gras tussen de grote vierkante tegels horen groeien. Een 'guillotín' met een afgehakte, als het ware door het toestel zelf afgesneden 'é' was iets heroïsch, staalblauw van kleur en met bloed bevekt. Zuiver als instrument beschouwd leek de guillotine Tunda heroïscher dan een machinegeweer.

Tunda koos dus zelf geen partij. De revolutie beviel hem niet, ze had zijn carrière en zijn leven verpest. Maar als hij naar de wereldgeschiedenis keek, was hij niet in dienst, en hij was blij dat geen enkel voorschrift hem dwong partij te kiezen. Hij was een Oostenrijker. Hij liep naar Wenen.

In september bereikte hij Zjmerinka. Hij liep 's avonds door de stad, kocht voor een van zijn laatste zilverstukken duur brood en wachtte zich voor politieke gesprekken. Hij wilde niet laten merken dat hij niet op de hoogte was van de situatie en van ver kwam.

Hij besloot 's nachts verder te trekken.

Het was een heldere, frisse, bijna winterse nacht; de aarde was nog niet bevroren, maar de hemel wel. Tegen middernacht hoorde hij plotseling gewerschoten. Een kogel sloeg zijn stok uit zijn hand. Hij wierp zich op de grond, een hoef raakte hem in zijn rug, hij werd vastgegrepen, omhooggetrokken, dwars over een zadel gelegd, over een paard gehangen als een stuk wasgoed over een lijn. Zijn rug deed pijn, door het galopperen verloor hij het bewustzijn, zijn hoofd zat vol bloed, het dreigde uit zijn ogen te spuiten. Hij kwam bij en viel meteen in slaap – zoals hij daar hing. De volgende morgen werd hij losgemaakt, hij sliep nog steeds, ze lieten hem azijn ruiken, hij sloeg zijn ogen op en merkte dat hij in een hut op een zak lag, achter een tafel zat een officier. Voor het huis hinnikten paarden helder en

troostend, op de vensterbank zat een poes. Ze zagen Tunda aan voor een bolsjewistische spion. Een rode smeerlap! noemde de officier hem. De eerste luitenant had snel door dat het niet verstandig was om Russisch te spreken. Hij zei de waarheid, noemde zichzelf Franz Tunda, bekende dat hij op weg was naar huis en valse papieren had. Ze geloofden hem niet. Hij maakte al een gebaar naar zijn borst om zijn goede papieren tevoorschijn te halen. Maar hij voelde de druk van de foto als een waarschuwing of een herinnering. Hij legitimeerde zich niet, het zou hem trouwens toch niet geholpen hebben. Hij werd geboeid en opgesloten in een stal, zag door een opening de dag, zag een groepje sterren, uitgestrooid als witte papaver, Tunda dacht aan vers gebak – hij was een Oostenrijker. Nadat hij twee keer de sterren had gezien, raakte hij weer bewusteloos. Hij werd wakker in een zee van zon, kreeg water, brood en schnaps, om hem heen stonden leden van de Rode Garde, er was een meisje in een broek bij, achter twee grote, met papier gevulde borstzakken tekende zich vaag haar boezem af.

‘Wie bent u?’ vroeg het meisje.

Ze schreef alles op wat Tunda zei.

Ze stak hem haar hand toe. De leden van de Rode Garde gingen naar buiten, ze lieten de deur wijd openstaan, plotseling was de gloeiende zon te voelen, hoewel hij wit was en geen zin had om te branden. Het meisje was sterk, ze wilde Tunda overeind trekken, maar viel zelf op de grond.

Bij die stralende zon viel hij in slaap. Daarna bleef hij bij de Roden.

III

Irene had echt lang gewacht. In de maatschappelijke klasse waarvan juffrouw Hartmann deel uitmaakte, bestaat zoiets als trouw uit conventie, liefde om redenen van betamelijkheid, kuisheid bij gebrek aan keuze en als gevolg van kieskeurigheid. Irenes vader, een fabrikant uit de tijd waarin de rechtschapenheid van een man nog werd afgemeten aan het winstpercentage op zijn artikelen, verloor zijn fabriek door dezelfde overwegingen waaraan Irene bijna haar leven had opgeofferd. Hij kon het niet over zijn hart verkrijgen slecht lood te gebruiken, ook al waren de gebruikers helemaal niet veeleisend. Er bestaat een geheimzinnige, ontroerende afhankelijkheid aan de kwaliteit van het eigen artikel, waarvan de degelijkheid doorwerkt op het karakter van de producent, een trouw aan het product die enigszins lijkt op het patriotisme van de mensen die hun eigen bestaan afhankelijk maken van de grootsheid, de schoonheid en de macht van hun vaderland. Fabrikanten hebben dat patriotisme soms gemeen met hun laagste kantoorbedienden, zoals vorsten en korporaals het grote patriotisme delen.

De oude heer stamde uit de tijd waarin de wil bepalend was voor de kwaliteit en geld nog op ethische wijze werd verdiend. Hij produceerde voor de oorlog, maar had geen goede voorstelling van het oorlogsleven. Daarom leverde hij miljoenen van de allerbeste potloden aan onze soldaten te velde, potloden waaraan onze soldaten even weinig hadden als aan de miserbare producten van andere oorlogsleveranciers. Een officier van de intendance die hem aanraadde lagere eisen aan zijn artikelen te stellen, wees hij de deur. Anderen bewaarden het goede materiaal voor betere tijden.